

Trabzon İlahiyat Dergisi
Trabzon Theology Journal
ISSN 2651-4559 | e-ISSN 2651-4567
TİD, cilt / volume: 9, sayı / issue: 2
(Güz / Autumn 2022): 207-240

Mu'tezile Kelâmında Ahiret Halleri (Eskatoloji): İbnü'l-Melâhimî Örneği

"States of the Hereafter (Eschatology) in Mutazilah Theology: The Example of Ibnu'l-Malâhimî"

Mehmet Fatih Özerol

Dr. Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Assist. Prof., Balıkesir University, Faculty of Islamic Sciences,
Department of Basic Islamic Sciences
Balıkesir/Turkey

e-mail: fmehmetozero1@hotmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1197-7357>

DOI: 10.33718/tid.1174549

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 13 Eylül / September 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 8 Kasım / November 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Mehmet Fatih Özerol, "Mu'tezile Kelâmında Ahiret Halleri (Eskatoloji): İbnü'l-Melâhimî Örneği", *Trabzon İlahiyat Dergisi* 9/2 (Güz 2022): 207-240

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tid>

mailto: trabzonilahiyatdergisi@gmail.com

Copyright © Published by Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

Trabzon University, Faculty of Theology,

Trabzon, 61080 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Mu'tezile Kelâmında Ahiret Halleri (Eskatoloji): İbnü'l-Melâhimî Örneği

Öz

İnsanın ölümü ile birlikte başlayan kabir hayatında ve sonrasında ahirette meydana gelecek olaylar sem'iyât başlığı altında ele alınmıştır. Sem'iyât ilkesi, ilâhiyyât ve nübüvvât ilkeleri ile birlikte kelâm ilminde "usûl-i selâse" den biri olup; meleklerle iman ve ahirete iman konularını kapsar. Makalede ahiret hayatının ilk aşaması olan kabirdeki sorgu ve sonrasında insanın ahirette yaşayacağı olaylara dair son dönem Mu'tezilî kelâmcılarından İbnü'l-Melâhimî'nin görüşleri ele alınacaktır. Onun sem'iyât konularını anlama hususunda yöntem olarak nasların zahirine bağlı kaldığı görülmektedir. Özellikle kabir azabı, sırat, mîzan gibi konuları ilgili âyet ve hadislerde geçtiği üzere zahirî anlamlarıyla olduğu gibi kabul etmiştir. Bu tür uhrevî olay ve kavramların müşâhede yani gözlem metodu ile değil, şer'î delil ile ispatlanması gerektiğini söylemiştir. Mu'tezilî kelâmında aklî bir yöntem olarak kabul edilen te'vil, İbnü'l-Melâhimî'nin de ahirete ilişkin olay ve kavramların anlaşılması ve değerlendirilmesinde yer yer başvurduğu bir yöntemdir. Ancak O, ahiret konularında temel dayanak olarak nassı kabul etmiştir. Bu konular hakkında yaptığı te'villerde Kur'an âyetleri ve hadis rivayetlerinin ifade ettiği literal anlamı göz önünde bulundurmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Kelâm, Mu'tezile, İbnü'l-Melâhimî, Sem'iyât, Ahiret.*

States of the Hereafter (Eschatology) in Mutazilah Theology: The Example of Ibnu'l-Malâhimî

Abstract

The events that will occur in the life of the grave which begins with the death of man and in the Hereafter are discussed under the title of sam'iyât. The principle of sam'iyât together with the principles of divinity and prophethood is one of the "usûl-i selâse" in the science of kalâm; It covers the subjects of belief in angels and belief in the Hereafter. In the article, the views of Ibn Al-Malâhimî, who is one of the last period Mutazila theologians, about the interrogation in the grave which is the first stage of the Hereafter and the events that a person will experience in the Hereafter will be discussed. It is seen that he adheres to the apparent the religious evidence as a method in understanding the issues of sem'iyât. In particular, he accepted subjects such as torment in the grave, sırat, and mîzan as they are with their apparent meanings as mentioned in the relevant verses and hadiths. He said that such otherworldly events and concepts should be proved not by observation method, but by religious evidence. Ta'wil, which is accepted as a rational method in Mu'tazilî theology, is also a method that Ibn Al-Malâhimî sometimes resorts to in understanding an evaluating the events and concepts related to the Hereafter. However, he accepted the religious evidence (nas) as the basis for the matters of the Hereafter. In his interpretations on the subjects, he considered the literal meaning of the Qur'anic verses and hadith narrations.

Keywords: *Kalâm, Mutazilah, Ibn Al-Malâhimî, Sam'iyât, The Hereafter.*

Giriş

Ölüm ve ölümden sonraki ahiret hayatı sürecindeki olayların¹ Mu'tezilî açıdan ele alındığı makalede, ekolün aklı ön plana çıkardığı bilgisine istinaden bu konuları naklî bilgilerden ziyade aklî bilgilere göre izah etmesi beklenebilir. Ancak bu beklentinin tersine bir Mu'tezilî kelâmcı olarak İbnü'l-Melâhimî,² sem'ıyyât konularından olan ahirete ilişkin meseleleri değerlendirirken aklî delilleri kullanmakla birlikte daha çok naklî delilleri önclemiştir.

İbnü'l-Melâhimî'nin niçin bu metodu tercih ve takip ettiği hususunda şu bilgileri söylemek mümkündür. Mu'tezile kelâmında insanın din ile ilişkisini belirleyen teklif konusu izah edilirken, teklifin başlangıç ve bitişi olarak insanın doğum ve ölümü arasındaki hayatı esas alınır. Buna göre insanın ölümü ile birlikte insanın sorumluluğu da yani teklif de sona erer. Bir başka husus ise Mu'tezilî anlayışa göre teklif ile yükümlü olan insan, ruh ve beden ile birlikte bir bütün olarak değerlendirilmiştir. Bu özelliğe sahip insan, varlık âlemine gelişinden ölümüne kadar olan zaman diliminde yaptığı tüm davranışlarından sorumludur.

Mu'tezile kelâmında teklifin son bulması ile başlayan sem'ıyyât konuları hakkında değerlendirme yapılırken naklî deliller temel alınır ve buna göre yorum ve açıklamalar yapılır. Ahiret hayatı ile ilgili konular aklın değil, vahyin kapsamındadır. Bu alanda söz konusu olan olay, kavram ve meselelere ilişkin izahlarda aklî temellendirmelere yer verilmekle birlikte nasların zahirine güçlü referanslar yapılmıştır. Nitekim ahiret ahvâlinin anlaşılmasındaki bu yaklaşımı son dönem Mu'tezilî kelâmcılardan İbnü'l-Melâhimî'nin metodolojisinde de görmekteyiz. Ahirete taalluk eden konulardaki âyet ve hadislerin zahirî anlamlarının esas alınması ve yorumlanması, Mu'tezilî kelâm sistematüğinde genel olarak benimsenen bir yaklaşım tarzıdır.³ İbnü'l-Melâhimî, birçok konuda kendisinden önceki üstatlarından farklı birtakım görüşleri kabul ederek onları eleştirmiş olsa da, sem'ıyyâta ilişkin konuların anlaşılmasında ve yorumlanmasında

1 Ölüm ve ölümden sonraki ahiret hayatından bahseden ilim "eskatoloji" olarak bilinmektedir. Bk. Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 224.

2 İbnü'l-Melâhimî'nin hayatı ve görüşleri için bk. Koloğlu, *Mutezile'nin Felsefe Eleştirisi*, 51-59; a.mlf., "İbnü'l-Melâhimî", Ek-1/616-617; Özerol, *Mutezile'de Tevhid*, 20-26.

3 Kâdî Abdülcebâr, *Fazlû'l-ı'tizâl*, 201-202.

Mu'tezile'nin benimsediği genel metodu takip etmiştir.⁴

1. Kabir Azabı

Sem'iyât konularından olan kabir azabının Mu'tezile tarafından inkâr edildiği iddia edilse de⁵ tam aksine Mu'tezile kabir azabını kabul eder.⁶ Bu konuda İbnü'l-Melâhimî, kabir azabının mümkün olduğunu âyet ve hadisler ile delillendirir. Nitekim "*Rabbimiz! Sen bizi iki kez öldürdün ve iki kez dirilttin.*"⁷ âyetinde iki kez ölümden bahsedilmektedir. İbnü'l-Melâhimî, âyetteki birinci ölüm ile insanların dünyaya gelmeden önceki ölü halde bulunmalarının kastedildiğini kaydeder. Buna göre Allah, insanları ölü halde iken yaratmış ve dünyaya gelmelerini sağlamıştır. Bu ilk dirilişten sonra söz verilen ölüm ile ikinci ölüm gerçekleşecektir. Daha sonra insan kabirde diriltilecek ve sorguya çekilecektir. Kabirde geçirilen hayatın sonra âlemin ölümü olan kıyamet ve akabinde meydana gelecek olan yeniden diriliş ile ahiret hayatı başlayacaktır.⁸

4 İbnü'l-Melâhimî'nin Basra Mu'tezilesini temsil eden Behşemiyye'den ayrıştığı görüşleri hakkında detaylı bilgi için bk. Özerol, "Behşemiyye ile Hüseyiniyye Ekolleri Arasındaki Görüş Ayrılıkları", 16/121-143.

5 Eş'arî, *el-İbâne*, 217.

6 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 463; Mânkdîm, *Ta'lik*, 732; Murtażâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 72; İbn. Hazm, *el-Fasl*, 4/66. İbnü'l-Melâhimî'nin aktardığına göre Mu'tezile içerisinde sadece Dırar b. Amr kabir azabını reddetmiştir. Bk. İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 463. Muhtemelen Dırar b. Amr'ın kabir azabı hakkındaki olumsuz yaklaşımı Mu'tezile'nin genel görüşü olarak değerlendirilmiştir. Halbuki makalede de görüleceği üzere Mu'tezile, kabir azabı dâhil ahiret ile ilgili olayların gerçekliğini aynen kabul etmektedir.

7 *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, Altuntaş - Şahin, el-Mü'min 40/11.

8 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 463; Mânkdîm, *Ta'lik*, 731. Âyette bahsi geçen iki kez ölümün gerçekleşebilmesi için üç kere diriltmenin olması gerektiği yönündeki itiraza cevap olarak İbnü'l-Melâhimî, insanların dünyaya geldikten sonra içinde buldukları hayatın zaten bilinmesi nedeniyle zikredilmediğini kaydeder. Bk. İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 463. İbnü'l-Melâhimî'nin açıklamalarına göre kabirdeki sorgu ve ardından sevap veya azap için diriltiminin ardından bir daha ölüm olayı meydana gelmeyecektir. Buna benzer bir görüşü Zemâhşerî de paylaşmıştır. Mu'tezilî bir müfessir olan Zemâhşerî ilgili âyetin tefsirinde iki kere ölümün olabilmesi için üç kere diriltmenin gerçekleşmesi ile ilgili gerektiğinden bahsederek açıklamalarda bulunmuştur. Üç kere diriltmenin âyete aykırı olacağını düşünen Zemâhşerî, bu durumda iki ihtimalden bahseder. İlk ihtimal, diriltme olayının biri sayılmamıştır. Diğer ihtimal ise insan kabirde diriltildikten sonra bir daha ölüm olayını yaşamayacaktır. Dolayısıyla ona göre dünya hayatından önceki insanın hali ilk ölüm, yaratılması ilk dirilme, bilinen ölüm ikinci ölüm ve kabirdeki diriltme ise ikinci dirilmedir. Bk. Zemâhşerî, *el-Keşşâf*, 5/333-334.

Kur'an'da geçen âyetlerde insanın öldükten sonra diriltilerek kabirde cennet veya cehennem misali bir hayat yaşayacağı ifade edilmiştir. Mesela Firavun ve avanesinin boğulduktan sonra karşı karşıya kaldıkları azap hakkında bilgi veren âyette şöyle buyurulmaktadır: “*Onlar sabah-akşam ateş azabına girerler. Kıyamet günü geldiğinde ise Firavun ve adamlarını azabın en şiddetlisine sokun denilir*”⁹ Bu âyete göre Firavun ve avanesinin başına gelen boğulma musibetinden hemen sonra sabah ve akşam azaba duçar kaldıkları ve bu azabın akabinde de ahiretteki azapla cezalandırılacakları ifade edilmektedir. Bu durumda Firavun ve avanesinin tadacağı azap, kabir azabı ve ahiretteki azap olmak üzere iki tanedir. Kabir azabı, Firavun ve avanesinin kıyametten sonra karşılaşacakları ahiret azabından önce boğulmalarının hemen ardından tattıkları azaptır. Âyette ifade edildiği gibi bu dünyada sabah-akşam günün her vaktinde günah işlemişlerse, bunun karşılığında sabah-akşam kabirde azap görmenin ardından ahirette daha şiddetli azaba gireceklerdir. İbnü'l-Melâhimî, âyetteki anlamın düzeni açısından azabın gerçek olması gerektiğini söyleyerek, âyetin bu şekilde anlaşılmasının temsil¹⁰ yönünden daha uygun olacağını vurgular. Hz. Nuh'un kavmi hakkındaki “*Nuh'un kavmi boğuldular ve ateş azabı ile karşılaştılar*”¹¹ âyete göre Nuh kavminin tufanda boğulduktan hemen sonra cehennem ateşine girecekleri bildirilmiştir.¹²

İbnü'l-Melâhimî kabir azabı ile ilgili görüşünü aktarırken, Hz. Peygamber'den intikal eden rivayetleri delil olarak kullanır. Bu rivayetlerden birine göre Hz. Peygamber, kabrin cennet bahçelerinden bir bahçe veya cehennem çukurlardan bir çukur olacağını söylemiştir.¹³ Bir başka rivayette ise iki kabre uğrayan Hz. Peygamber, kabirlerdeki kimselerin iki büyük günahtan dolayı azap gördüklerini söylemiştir.¹⁴ Hz. Peygamber'den intikal eden bu haberleri esas alan İbnü'l-Melâhimî'ye göre kabirde azap

9 el-Mü'min 40/46.

10 Temsil, bir düşünceyi örnek vererek sembol diliyle daha iyi açıklamak anlamında Kur'an'da kullanılan beyân tarzı ve terimidir. Bk. Durmuş, “Temsil”, 40/434-435.

11 Nûh 71/25.

12 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 464. Âyette geçen “fâi takibiyye” olarak bilinen edatın işlevinin bu manayı gerektirdiği bilinen bir husustur. Nitekim Râzî bu âyetin kabir azabının ispatı için delil teşkil ettiğini söyledikten sonra âyette geçen “fâ” edatının anlam itibarıyla kabir azabının boğulma olayının hemen ardından meydana geldiğine işaret ettiğini belirtir. Bk. Râzî, *Tefsîrü'l-kebir*, 30/145.

13 Tirmizî, *es-Sünen*, “Sıfâtü'l-kıyâme”, 26 (No. 2460).

14 Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, “Vüdû”, 56 (No. 218).

görmenin yanında nimetlendirilmek de mümkündür.¹⁵

Kur'an'da Allah yolunda şehit olanlara mükâfat verileceğine dair “Allah uğrunda öldürülenleri sakın ölü olarak sanma! Bilakis onlar diridirler; Rablerinin yanında mutluluk içerisinde rızıklanmaktadırlar.”¹⁶ buyurulmaktadır. Söz konusu âyetler, kabirde yaşanacak olan hayata işaret etmektedir. Buna göre şehidin bulunduğu kabir, Hz. Peygamber'in hadisinde bildirdiği üzere cennet bahçelerinden bir bahçe olacaktır.¹⁷

Kabir azabının mahiyeti hakkında İbnü'l-Melâhimî, Allah'ın ölen insanı kabirde dirilteceğini hatta diriltelen insana aklını tam olarak iade ederek onun sual karşısında fonksiyonel hale getireceğini söyler. İnsan kabirde bu halde iken sorgulamanın ardından yaptıklarının karşılığında azap görecektir veya mükâfatlandırılacaktır. Âyet ve hadislerde belirtildiğine göre kabirde gerçekleşen azap elem verici özellikte veya hafif olacaktır. İbnü'l-Melâhimî hak edilmiş azabın elem verici özelliğinin hissedilmesi için kabirde bulunan kimsenin canlı olması ve aklının tam manasıyla fonksiyonel halde olması gerektiğine işaret eder.¹⁸ Bu açıklamalarıyla İbnü'l-Melâhimî'nin insanı ruh-beden ayırımına tabi tutmaksızın bir bütün olarak kabul ettiğini görmekteyiz. Bu düşüncesiyle o, azap veya nimetin insanın bütününe yönelik olacağını da ifade etmiş olmaktadır.

2. Kabir Sorgusu

Kabir hayatının varlığını kabul eden İbnü'l-Melâhimî, kabir sorgusu hakkında varit olan birçok rivayetin bulunduğu işaret ederek sorgunun sonucunda insanın sevap veya ikâb ile karşılık bulacağını kaydeder. Kâfirler ve fâsıkların çoğuna Allah ve O'nun dini hakkında birtakım sorular sorulduğunda, bilmediklerinden cevap veremeyeceklerdir. Bu durum onlar için utanılacak bir hal ve aşağılama olacaktır. Sorulara doğru ve tam olarak cevap verenler ise sevineceklerdir. Şüphesiz kabirde sorgunun yapıla-

15 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 464.

16 Âli İmrân 3/169-170.

17 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 464.

18 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 464. Kâdî Abdülcebbar, kabir azabının ruh-beden birlikteliği ile gerçekleşeceğini, cansız bedene azabın mümkün olmayacağını belirtir. Mu'tezile'nin ve diğer mezheplerin kabir azabı ile görüşü ve değerlendirmeleri hakkında bk. Kubat, “Mezheplerin Ana İhtilaf Konularından Biri Olarak Kabir Azabı”, 11/9-32; Akın, “Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı”, 53/151-177; Ödemiş, “Tartışmalı Bir Akide Problemi Olarak Kabir Azabı”, 503-567.

cağının insanlara bildirilmiş olması, onların imtihana tabi tutulmaları ve fiillerinden sorumlu olmaları yönünden uyarıcı mahiyette bir lütuftur.¹⁹ Çünkü kabirde sorguya çekileceğini önceden bilen ve inanan bir kimse yapacağı fiillere, hal ve hareketlerine daha çok dikkat edecektir.

İbnü'l-Melâhimî, münker ve nekir kelimelerinin kötü anlam içerdiğini söyleyerek kabir azabının inkâr edilmesini kabul etmez.²⁰ Ona göre münker ve nekir kelimeleri birer isim olup; anlam olarak çirkin sıfatlar gibi gözükse de ilgili melekler ile bir ilgisi yoktur. Sorguya çekilen kimselerin sorgulama esnasında sıkıntı ile karşılaşmaları ve bunu hoş görmemeleri nedeniyle "görüntüsü hoş olmayan, çirkin" olarak isimlendirilmişlerdir. Dolayısıyla bu olumsuz niteleme doğrudan meleklerle ilgili olmayıp; onlarla karşılaşan sorgudaki kimselerin sıkıntılı psikolojik durumunu yansıtmaktadır. Çünkü sorguya çeken meleklerin mezarda insana gözükerek onu sorguya çekmeleri, o kimsede korkuya ve endişeye yol açacak ve haliyle sıkıntı çekmesine sebep olacaktır.²¹

Kabirdeki sorgunun gözlem ile delillendirilemeyeceğini ifade eden İbnü'l-Melâhimî, bu olayın ancak şer'î delil ile ispatlanabileceğini vurgular. Kabirdeki bu olayın fizikî olarak gözlemlenmesinin imkânsız oluşuna örnek verir. Mesela ölmüş birinin göğsünün üzerine gömülmeden önce bir fidan koyup, ertesi gün mezarı eştiğinde cesedin göğsünün üzerinde koyduğu fidanın aynen yerinde durduğunu gördüğünü söyleyen bir kimsenin yaptığı bu gözlem sonucunda kabirdeki sorguyu inkâr etmesi doğru bir yaklaşım değildir. Sem'iyâtle ilgili bu tür konularda böylesi iddialara itibar edilmez. Çünkü bu konuda varit olan haberler kabir sorgusunun olacağını bildirmektedir. Ayrıca kabir sorgusu cenazenin gömüldüğü akşam olabileceği gibi daha sonraki bir zaman diliminde de gerçekleşebilir.

19 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 464-465. Mu'tezile kelâmında lütuft kavramı "adl" ilkesinin önemli kavramlarından biri olup, mükellefin sayesinde taati seçtiği yahut taati seçmeye daha yakın olduğu fiildir. Böylelikle tanımı gereği lütuft, insanın mutlak olarak taati seçmesine yol açan değil, onu taati seçmeye yakınlaştıran ve bu yönde motive eden unsurdur. Bk. Kâdî Abdülcebbar, *Muğnî: el-Lutf*, 13/9; Mânkûdîm, *Ta'lik*, 519; Koloğlu, *Cübbâiler'in Kelâm Sistemi*, 388.

20 Konu hakkında bilgi için bk. Toprak, "Münker ve Nekir", 32/14-15.

21 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 465. Sorgu meleklerinin münker ve nekir şeklinde olumsuz sıfatlarla bilinmesinin başka örneklerinin de olduğunu söyleyen İbnü'l-Melâhimî, cehennem beççiliği yapan meleklerin ve zebanilerin de aynı konumda olduklarını belirtir. Bu sıfatlar da aynı şekilde kötü anlam içeren ancak görevleri icabı bu meleklerle verilen isimlerdir. Bk. İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 465.

Bu yetki tamamen Allah'a aittir.²² İbnül-Melâhimi kabir sorgusunun istidlâinde tamamen Allah ve Hz. Peygamber'in bildirdikleri ile yetinerek, aklen veya müşahede yoluyla herhangi bir delillendirme yapılmasının uygun olmayacağını vurgular. Ona göre sem'ıyyât ile ilgili bu konuların şer'i bilgilerin ifade ettiği zahiri anlam doğrultusunda anlaşılması ve hüküm verilmesi gerekir.

3. Mîzan

Mu'tezilî kelâmında ahirette meydana gelecek olan amellerin tartılmasının yani mîzanın gerçekliği kabul edilir. Buna göre mîzanın bir kefesinde güzel davranışların alâmeti olarak nur, diğer kefesinde ise kötülüklerin alâmeti olarak karanlık tartılacaktır. Güzel davranışların bulunduğu kefedeki müminlerin sevapları ağır gelecektir. Diğer kefedeki ise kâfirlerin yaptıkları günahlar ağır gelecektir.²³ Tartılacak olan iyi-kötü davranışların amel defterine yazılması, mîzanda davranışların tartılması, sevap veya günahların ağır gelmesi aklen mümkündür. Amellerin tartılmasının aklen mümkün oluşu, mükellef konumundaki insanların kulluk görevlerini yerine getirirken fayda sağlayacaktır. Çünkü insanlar ahirette bu olayların gerçekleşeceğini düşünmeleri sonucunda güzel davranışları yapmak, kötü davranışlardan sakınmak hususunda daha istekli olacaklardır. Dolayısıyla bu durum aynı zamanda Allah'ın insanları sorumluluklarını yerine getirme hususunda lütuf işlevini görmektedir.²⁴

Mîzanın aklen mümkün oluşunun yanında sem'i delillerin de bulunduğunu belirten İbnü'l-Melâhimî, ahirette mizanın varlığına dair Kur'an'daki âyetleri aktarır. Mesela Â'raf sûresinde "*O gün tartı haktır. Kimin tartısı ağır gelirse onlar kurtuluşa erenlerdir.*"²⁵ buyurulmaktadır. Bu ve buna benzer âyetlerde geçen vezn ve mîzan kelimelerinin te'vil edilerek, "adaletin tecelli etmesi" şeklinde anlam verilmesini âyetin zahiri manasından uzaklaşma olarak niteleyen İbnü'l-Melâhimî, âyetin zahirî olarak anlaşılmasının daha uygun olacağını vurgular.²⁶

Mîzanın mümkün oluşu ile ilgili Kur'an âyetlerinin yanında Hz.

22 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 465.

23 İbnü'l-Melâhimî, *Tuhfe*, 181.

24 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 465.

25 el- A'raf 7/8. Mîzanla ilgili âyetler için bk. el- Enbiyâ 21/47, el-Kâria 102/6-10.

26 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 466.

Peygamber'den intikal eden rivayetler de bulunmaktadır. Bu rivayetlerden birine göre "Mîzanın her kefesinin başında görevli bir melek bulunur. Güzel davranışların bulunduğu kefe ağır basınca görevli melek şöyle seslenecektir: '*Filan kişi gerçek mutluluğa kavuşmuştur. Bundan sonra onun için asla bir sıkıntı ve zorluk olmayacaktır*'. Kötü davranışların bulunduğu kefe ağır basınca diğer melek şu şekilde seslenecektir: '*Filan kişi günahkâr bir kul olarak sıkıntı içerisinde yaşayacaktır. Bundan sonra kesinlikle mutlu da olamayacaktır*'.²⁷

İbnü'l-Melâhimî'nin ahiretteki olaylar hakkındaki tavrı, ilgili haberleri zahirî anlamları doğrultusunda anlama ve yorumlama yönünde olmuştur. O, bu tür haberlerin bu şekilde anlaşılmasının aklen mümkün ve doğru bir yaklaşım olduğunun altını çizer.

4. Sırât

Sırât, Arapça'da "yol" anlamına gelir. Ahirette biri cennete, diğeri cehenneme doğru giden iki tane yol bulunmaktadır. Nitekim Kur'an'da cennete girecekler için "*Onlara doğru yolu gösterecek ve durumlarını düzeltecektir. Daha sonra ise kendilerine tanıttığı cennete sokacaktır*."²⁸ buyrulmaktadır. Bir başka âyette ise cehennemdekiler için "*...onların hepsini cehennem yoluna sürün*."²⁹ denilmektedir. Hz. Peygamber'den aktarılan bir rivayete göre sırâtın cehennem üzerine kurulmuş, kıldan ince kılıçtan keskin bir köprü olduğu ifade edilmiştir.³⁰ Yaptıkları davranışlardan sorumlu olan ve hesap verme durumundaki tüm insanların yolu mutlaka bu köprüye uğrayacaktır. İnsanların karşılaşacakları sevap veya ikâbdan hangisi olacağı sırât köprüsünden geçişleri esnasında kendini belli edecektir.³¹

27 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 466. Hadis için bk. İbn Ebî Şeybe, *Musânef*, 7/209.

28 Muhammed 47/5-6.

29 es-Sâffât 37/23.

30 Müslîm, *Sahîh*, "İman" 299 (No. 182).

31 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 466. Gazzâlî, sırat köprüsünün kıldan ince, kılıçtan keskin şeklinde tanımlanmasını kabul etmez. Sıratın kılın inceliğiyle veya kılıcın keskinliğiyle bir alakası yoktur. Nitekim Gazzâlî, sıratın bu özelliğini insanların dünyadaki yaşayışları itibarıyla orta yol üzere bulunmaları şeklinde izah etmiştir. İbnü'l-Melâhimî, bu açıklamaların "bâtinî" yorumlar olduğunu söyleyerek, Gazzâlî'yi eleştirmiştir. Bk. Gazzâlî, *Madnûn*, 156; İbnü'l-Melâhimî, *Tuhfe*, 192-193. Ayrıca bk. Koloğlu, *Felsefe Eleştirisi*, 328-329.

İbnül-Melâhimî, “*Ey insanlar! Herkes cehenneme mutlaka uğrayacaktır. Bu, rabbinin kesin bir hükmüdür.*”³² âyetinde buyurulduğu üzere hemen herkesin cehenneme bir şekilde uğrayacağını söyler. Ona göre sevabı çok olan mümin de cehenneme uğrayacak, oraya girecek kimseler için yapılan hazırlıkları görecektir ve cehenneme girmeyeceği için rabbine hamd edecektir. Cehennemdeki hazin ve dehşetli durumu yerinde gören mümin, hadiste ifade edildiği üzere şimşek hızıyla sıradan geçecektir. Kâfirin ise sırât köprüsünden geçişi sorunlu olacaktır. Sıradan geçişi esnasında cehennemde bulunacağı yere geldiğinde sıradan düşecektir. Tüm bu olup biten kıyamet gününe dair dehşete düşüren olaylar, Allah’ın verdiği hüküm doğrultusunda mutlaka gerçekleşecektir. Bu hükme göre kıyametin insana korku veren hallerinden mümin korunacak ancak kâfir bu olaylarla karşı karşıya kalacaktır. Nitekim Allah Kur’an’da “*..artık onlara ne bir korku vardır ne de üzüleceklerdir.*”³³ ve “*Ey kullarım! Bugün size korku yoktur, üzüntü de çekmeyeceksiniz.*”³⁴ gibi birçok âyette, kıyamet gününde müminler için korkunun olmayacağı ve onların üzülmecekleri bildirilmiştir.³⁵

Kıyamet gününde peygamberler “*Ya Rabbi! Beni kıyametin dehşetli durumundan kurtar!*” diye yakarıшта bulunacaklardır. Hz. Peygamber’in ise “*Ya Rabbi! Ümmetimi bu hallerden uzak tut!*” diye niyazda bulunacağına dair rivayetini³⁶ değerlendiren İbnü’l-Melâhimî, bu durumun kıyamet günündeki yaşanacak endişe ve dehşetin ne denli büyük olduğuna dair ipucu verdiğini belirtir. Çünkü bırakın sıradan insanları, peygamberler bile o gün yaşanacak olayların dehşetinden adeta tiril tiril titreyecek ve korkarak kendi canlarının derdine düşeceklerdir. Aslında bunu doğal karşılamak gerekir. Nitekim bir insan korkunç bir olay karşısında ne yapacağını bilemez ve ilk fırsatta kendini güvenli bir yere atmak, oraya sığınmak ister. Korku veren bu hal daha da artarsa “*Beni bu durumdan kurtarın*” diye yardım istemesi çok doğaldır. İnsanın bu şekilde kendisinin bu durumdan kurtarılmasını istemesi yaşanan olayın kötülüğünü değil, bu olayın dehşetini tasvir eden bir durumdur. Dolayısıyla peygamberler de

32 Meryem 19/71.

33 el-Bakara 2/38.

34 ez-Zuhrûf 43/68.

35 İbnü’l-Melâhimî, *Fâik*, 466.

36 Buhârî, *Sahîh*, “Tevhid”, 36 (No. 7510); Müslîm, *Sahîh*, “İman” 322 (No. 193).

birer insan olarak kıyamet gününde yaşadıkları korkulu durum nedeniyle öncelikle kendilerini düşünmüşler ve yakarıştta bulunmuşlardır.³⁷

5. Cennet ve Cehennem

Cennet ve cehennemin şu anda yaratılmış olup olmadıkları meselesi kelâm ilminde tartışma konusu olmuştur. Bu konuda Ebû Ali, cennet ve cehennemin hâlihazırda yaratılmış olduğunu ileri sürerken³⁸, Ebû Haşim cennet ve cehennemin yaratılmadıklarını, ahiret hayatı ile birlikte yaratılacaklarını söyler.³⁹ Kadî Abdülcebâr, Ebû Haşim'in görüşünü benimserken, İbnü'l-Melâhimî Ebû Ali'nin görüşünü kabul etmiştir.⁴⁰

İbnü'l-Melâhimî, cennet ve cehennemin şu anda yaratıldığını âyetler ile delillendirir. Mesela "...müttâkiler için hazırlanan..."⁴¹ ve "...kâfirler için hazırlanan..."⁴² şeklindeki âyetler, cennet ve cehennemin mümin ve kâfirler için hazırlanmış vaziyette yaratıldıklarını açıkça ifade etmektedir. İbnü'l-Melâhimî, bu âyetlerdeki ifadelerin anlamlandırılmasında başka bir karîne olmadıkça, zahirî anlamının esas alınması gerektiğini vurgular.⁴³

Kur'an'da Mi'rac mucizesinden bahseden Necm süresindeki âyetler de bu hususa delildir. Nitekim ilgili âyetlerde Hz. Muhammed'in Mi'racta Cebrail'i cennette bulunan sidretü'l-müntehâ'nın yanında gördüğü belirtilir: "*Andolsun ki, O, Cebrail'i başka bir inişte sidretü'l-müntehânın yanında gördü. Me'vâ cenneti ise sidretü'l-müntehânın yanında bulunmaktadır*".⁴⁴

37 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 467. Bu türlü rivayetler kıyamet günü yaşanacak olayların deşetli ve korkulu olacağına dair bilgi vermenin ötesinde temelde Hz. Peygamber'in diğer peygamberlerden farklı olarak kendi ümmetini düşünen bir peygamber olduğunu ortaya koymayı amaçlar.

38 Ebû Ali'nin görüşü için bk. Murtazâ, *Kitâbü'l-kalâid*, 131; Hillî, *Keşfü'l-murâd*, 404; a. mlf, *Menâhicü'l-yakîn*, 495; Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 4/327.

39 Ebû Hâşim'in görüşü için Şeyh Müfid, *Evâilü'l-makâlât*, 59; Hillî, *Keşf*, 404; Âmidî, *Ebkâr*, 4/495.

40 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 467. Âmidî, Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin cennet ve cehennemin hâlihazırda yaratıldığı görüşünü benimsediğini belirtir. Bk. Âmidî, *Ebkâr*, 4/327. Ehl-i Sünnet, cennet ve cehennemin hâlihazırda yaratıldığı görüşünde ittifak halindedir. Bk. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 2/485.

41 Âli İmrân 3/133.

42 Âli İmrân 3/131.

43 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 467.

44 en-Necm 35/13-15.

Âyette geçen cennetü'l-me'vâ, mükâfatların verildiği cennetin adıdır.⁴⁵

Cennetin yaratılmış olduğunun delili olarak Hz. Âdem ile eşinin orada kalmaları ile ilgili “*Ey Âdem, sen ve eşin cennette oturun.*”⁴⁶ âyetini zikreden İbnü'l-Melâhimi, âyette geçen cennetin Müslümanlar nezdinde mükâfat yeri olarak bilinen mekân olduğunu belirtir. Çünkü âyette geçen cennet kelimesinin başında harf-i tarifi bulunması, bu kelimenin özel bir isim ve ahirette yapılan sevapların karşılığında girilecek cennet olduğunun delilidir. Ona göre âyette geçen cennete dünyadaki bahçelerden bir yer olarak anlam verilmesi -bir delil ve karîne olmaksızın- âyetin zahirînin terkedilmesi anlamına gelir ki bu, doğru bir yaklaşım tarzı değildir.⁴⁷

Cennet ve cehennem hâlen yaratılmadığını söyleyen Ebû Haşim görüşünü “*O'nun zâtından başka her şey helâk olacaktır.*”⁴⁸ âyetine dayanır.⁴⁹ Ebû Haşim'e göre Kur'an'da geçen “*...Meyveleri de süreklidir.*”⁵⁰ âyetinde cennet yiyeceklerinin sonsuza kadar devam etme özelliği taşıdığı ifade edilmiştir. Ancak Allah'ın zâtının dışında her şeyin helak olacağını bildiren âyet gereğince âlemdeki her şey ile birlikte cennet de helak olacaktır. Ebû Hâşim bu sözleriyle sonsuzluk cenneti olarak bilinen cennetin hâlihazırda yaratıldığı kabul edildiğinde, cennetin durumu hakkındaki âyetler arasında çelişki söz konusu olacağını ancak bunun imkânsız olduğunu belirtir. Bu nedenle ona göre sonsuzluk cenneti (cennetü'l-huld) ahiret hayatı ile birlikte yaratılacaktır.⁵¹

45 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 467. İbnü'l-Melâhimî, cennetin gökte, cehennem ise yerin altında yaratıldığı bilgisini verir. Bk. İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 467. Cennetin gökte, cehennem ise yerin altında bulunduğu dair inanç, ilkel dinler ve Mezopotamya dinlerinde mevcuttur. Bk. Şahin, “Cennet”, 7/376-386; Harman, “Cehennem”, 7/227-233.

46 el-Bakara 2/35.

47 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 467. Ebû Haşim, Âdem ve eşinin yerleştiği cennetin sonsuzluk cenneti olmadığını, gökyüzündeki bir cennet olduğunu söylerken, müfessirlerin çoğunluğu sonsuzluk cenneti olduğu görüşündedir. Bk. Tabersî, *Mecmau'l-beyân*, 1/34. Fahreddîn Râzî'ye göre Ebû Ali cennetin yedinci gök katında bulunduğunu söylemiştir. Âyette bahsedilen cennetin yemyeşil bahçe anlamında yeryüzünde bulunduğu yönünde görüş belirtilmiştir. Farklı bu görüşlere karşın cumhurun görüşünün ise cennetin sonsuzluk ve mükâfat yurdu olan cennet olduğunu da aktarır. Bk. Râzî, *Tefsîr*, 3/3-4.

48 el-Kasâs 28/88.

49 Bk. Hillî, *Kesf*, 404; Şeyh Müfid, *Evâil*, 59.

50 er-Râ'd 13/35.

51 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 468.

İbnü'l-Melâhimî, Ebû Haşim'in bu görüşünü tenkit eder. Ona göre âyette ifade edilen cennet meyvelerinin devamlı olmasının anlamı, Allah'ın meyveleri yok edip yeniden yaratması (teceddüd-ü emsâl)⁵² şeklinde ce-reyan eder. Bu durumda âyette bahsedilen cennet meyvelerinin devamlı oluşu, sonsuza kadar varlığının devam edeceği anlamına gelmemektedir. Çünkü meyvelerin sonsuza kadar varlıkları devam etmiş olsaydı, cennet-tekilerin meyveleri yemeleri ile bu meyveler bitmezdi. Hâlbuki meyveler yenilince bitecektir, sürekli olarak var olmaları zaten mümkün değildir. Ayrıca meyvelerin uzun süre var olmaları onların yok olmalarına engel bir durum da oluşturmaz. Çünkü bu dünyada da Allah meyveleri sürekli olarak yaratmaktadır. Yaratılan meyveler daha sonra insanlar tarafından tüketilmekte ve bitmektedir. Bu döngü sürekli olarak devam etmektedir.⁵³

6. Şefaât

Tüm Müslümanlar Hz. Muhammed'in ahirette şefaât edeceği hususunda hemfikirdir. Ancak şefaatin kapsamı ve mahiyeti hakkında farklı iki görüş vardır. Bu görüşlerden ilki, şefaatin Allah'a inanan müminlerin ahirette elde ettikleri mükâfatın daha da arttırılması şeklinde tezahür edeceği yönündedir ki bu görüş Mu'tezile'ye aittir.⁵⁴ Diğer görüş ise şefaatin büyük günah sahibi (mürtekib-i kebare) olup; günahında ısrar eden ve bu hal üzere ölen kimselere yönelik olacağına dairdir. Bu görüş, Mu'tezile dışındaki diğer mezheplerin benimsediği görüştür.⁵⁵

İbnü'l-Melâhimî öncelikle diğer mezheplerin görüşünü değerlendirir. Onlara göre günahkâr mümin cehennem ateşine girdikten sonra Hz.

52 Teceddüd-i emsâl, cismi oluşturan araz ve cevherlerin her an yok olmasının ardından yenilenmesi suretiyle varlığını sürdürmesi anlamında kullanılan bir kelâm terimidir. Bu görüş Mu'tezile, Mâtüridî ve Eş'arî kelâmcıların çoğunluğu tarafından kabul edilmiştir. Bk. Karadaş, "Teceddüd-i Emsâl", 40/239-241.

53 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 468.

54 Mu'tezile şefaatin sadece müminleri kapsadığını, büyük günah işleyen kimseler için söz konusu olmadığını benimser. Ancak şefaât konusunda yeknesak bir tavır sergilemez. Mesela Kadî Abdülcebbar, fisk üzere tövbe etmeden ölen kimsenin affının imkânsız olduğunu söyler. Bk. Mânkdîm, *Ta'lik*, 688. Ebû Ali şefaatin caiz olmadığını savunurken (Râzî, *Tefsîr*, 17/217.), Ebû Hâşim şefaatin hasen olduğunu savunur. Mânkdîm, *Ta'lik*, 689.

55 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 468. Eş'arî, Mu'tezile içerisinde şefaati kabul etmeyenler olduğu gibi, sadece müminlerin konularının üst derecelere yükseltilmesi şeklinde kabul edenler olduğunu kaydeder. Ehl-i Sünnet'in ise şefaatin büyük günah işleyenlere yönelik olduğu görüşü benimsediğini aktarır. Bk. Eş'arî, *Makâlât*, 2/474.

Peygamber'in şefaati sayesinde oradan çıkacaktır. Halbuki Kur'an'da "... Zalimlerin ne bir dostu ne de sözü dinlenir bir şefaatchisi olacaktır."⁵⁶ geçtiği üzere kıyamet günü zalimlere şefaate edecek ve kendileriyle dostluk edecek hiç kimse bulunmayacaktır. Âyette belirtilen zalim vasfı başkasına haksızlık yapan veya günah işlemek suretiyle kendisine haksızlık yapan herkesi kapsar. Bu nedenle günahlarında ısrar edenler için ahirette kendilerini azaptan kurtaracak bir şefaatchi olmayacaktır.⁵⁷

İbnü'l-Melâhimî, "...başkası için bir şeyin ödenemeyeceği, kimseye şefaatin fayda vermeyeceği gündün korkun."⁵⁸ âyetinin insanları bu dünyada yaşarken, o günün şiddetinden sakınmaları için günahlardan uzak durmaları hususunda ikaz etme amacını taşıdığına işaret eder. Âyetteki şefaate kavramı ile insanların günahlarının iptal edilmesi (iskât) değil, sevaplarının daha çok artması kastedilmiştir.⁵⁹ Şefaatin günahları iptal etmesi yani karşılığını görmeden silinmesi şeklinde anlaşılmasının hasen olmayacağına işaret eden İbnü'l-Melâhimî'nin şefaate hakkındaki ortaya koyduğu bu düşünce, Mu'tezile'nin benimsediği genel yaklaşımı özetlemektedir. Bu yaklaşımdan da anlaşılmalıdır ki Mu'tezile, şefaate kavramını tümüyle inkâr etme gibi bir yolu seçmemiştir. Şefaate konusu Mu'tezile tarafından kabul edilmiş ancak mahiyeti tevil yoluyla açıklanmıştır. Buna göre şefaate sadece müminleri kapsayan ve onların derecelerinin artmasını sağlayan bir özelliğe sahip olarak gerçekleşecektir.⁶⁰

İbnü'l-Melâhimî, şefaate hakkındaki Mu'tezile'nin yaklaşımını ana hatlarıyla belirttikten sonra bu konudaki yanlış anlayışlardan bahseder. Mesela Allah'tan "Ya Rabbi! Bizi şefaate edilecek insanlardan eyle" veya "Bizi tövbe edenlerden eyle" gibi niyazlarda bulunmak kendi içerisinde çelişki bulduran dualardır. Çünkü bu dualar ile adeta Müslüman kendisinin âsi, günahkâr kullarından birisi olmayı istemektedir. Halbuki Müslümanın şefaate layık olabilmek için taatleri yerine getirme konusunda Allah'tan niyazda bulunması gerekmektedir. Bu ifadeleriyle Müslümanın şefaate konusunda takınması gereken tavrı anlatmaya çalışan İbnü'l-Melâhimî'ye göre şefaate talep edilecek merci Allah'tır. Hz. Peygamber'den şe-

56 el-Mü'min 40/18.

57 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 468.

58 el-Bakara 2/123.

59 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 469.

60 İbnü'l-Melâhimî, *Tuhfe*, 192; *Mânkûdîm*, *Ta'lik*, 688.

faat talep edilmez. Şefaate layık olabilmek doğrudan insanın yapacağı günah veya taatler ile ilgilidir. İnsanın günahları işleme hususunda Allah'tan kendisine yardım etmesini istemesi söz konusu olmayacağına göre, sadece taatleri yapma hususunda niyazda bulunması gerekecektir. Bu kimse, Hz. Peygamber'in şefaatine layık olacaktır. Günah işleyen kimse ise ancak tövbe ettikten sonra şefaati için Allah'tan niyazda bulunabilecektir.⁶¹

Ehl-i sünnet'in benimsediği şefaatin büyük günah işleyenlere yönelik olacağı görüşünü eleştiren İbnü'l-Melâhimî, ilgili görüşün âhâd habere dayandığını söyler. Nitekim Ehl-i sünnet görüşünü "*Benim şefaetim ümmetinden büyük günah işleyenlere yönelik olacaktır.*"⁶² şeklindeki hadis rivayetine dayandırmaktadır. İbnü'l-Melâhimî, kelâm ilmi açısından mütevâtir olmayan âhâd haberin kaynaklık ettiği bu tür bilgilerin kesinlik arz etmediğini ve şefaati ile ilgili bu haberin herkesin kabul edebileceği temel bir ilke olmayacağını vurgular. Dolayısıyla şefaati hakkında ümmetin icmâsı olduğu iddiası da boşa düşecektir.⁶³

İbnü'l-Melâhimî, şefaatin büyük günah işleyenleri kapsadığına yönelik delil getirmek için uğraş verilmesi yerine şefaatin inanan kimseler için ne gibi faydalar sağlayacağını konuşulmasının daha anlamlı olacağını kaydeder. Ona göre şefaati hakkında icmâ edilen temel ilke, şefaatin müminler için gerçekleşecek olmasıdır.⁶⁴

Âhâd haber niteliğindeki rivayetlerin kesin bilgi içermediğini söyleyen İbnü'l-Melâhimî, bu tür rivayetlerin tevil edilmesi gerektiğini belirtir. Mesela şefaatin büyük günah işleyenler için olacağına dair hadisin başka bir tarikinde Hz. Peygamber "*Şefaati ümmetimin büyük günah işleyenleri için sakladım.*" demiştir. İbnü'l-Melâhimî, bu hadiste Hz. Peygamber'in şefaatinin ümmetinin büyük günah işleyenlerine sakladığını söylerken,

61 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 470. İbnü'l-Melâhimî'nin şefaati konusundaki bu açıklamalarının Mu'tezile kelâm sistematüğünü oluşturan beş ilke kapsamında yaptığını görmekteyiz. İnsanın şefaate layık olabilmesi için güzel davranışları gerçekleştirmesi gerektiğini "adalet ilkesi", ahirette şefaati elde edebilmesi için Allah'ın koyduğu ödül ve ceza kurallarını gözetmesi gerektiğini "va'd ve vâid ilkesi", günah işlemenin insana fâsık vasfını kazandıracağı, bu nedenle tövbe etmesi gerektiğini ise "el-menzile bey-nel-menzileteyn ilkesi" doğrultusunda izah etmiştir.

62 İbn Mâce, *Sünen*, "Zühd", 37 (No. 4310); Tirmizî, *Sünen*, "Sıfâtü'l-kıyâme", 26 (No. 2436).

63 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 471.

64 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 471.

günah işleyip yaptıkları kötü fiillerde ısrarcı olmayıp tövbe edenleri kastettiğini belirtir. Ona göre şefaath ile ilgili bu hadis için yapılabilecek en uygun yorum budur. Çünkü büyük günah işleyen bir kimse günahından dolayı tövbe etmekle her ne kadar maruz kalacağı azaptan kurtulmuş olsa da yaptığı taatler nedeniyle elde ettiği sevaplarını da geri dönmek üzere kaybetmiştir.⁶⁵ İşte hadiste ifade edilen şefaath de bu kimseler içindir. Çünkü büyük günah işlemiş mümin bir kimse tövbe ederek azaptan kurtulmuştur ancak fâsık olduğu için kazandığı sevaplarını da kaybetmiştir. Hz. Peygamber'in şefaath sayesinde bu durumdaki mümin, yeniden kaybettiği sevaplarını elde edecektir. Böylelikle Allah bu kişiyi faziletli kılacak ve mertebesini yükseltmiş olacaktır. Ancak İbnü'l-Melâhimî, iptal edildikten sonra yeniden elde edilen sevapların miktarının daha önceki seviyesinde olmayacağı kaydını da düşer.⁶⁶ Başka bir deyişle büyük günah işlemek bir bakıma müminin temiz siciline gölge düşmesine sebep olmuştur.

Şefaathin büyük günah işleyenlere yapılacağını iddia eden Sünnî yoruma göre mümin yaptığı iyi amel karşılığında elde ettiği sevap nedeniyle zaten Hz. Peygamber'in şefaathine ihtiyaç hissetmez, onun sevabı ona yeterli olacaktır. Ancak büyük günah işleyen mümin şefaath edilmeye muhtaç durumdadır. Dolayısıyla ihtiyaç sahibi olan günahkâr kullar dururken, diğer müminlere şefaath edilmesi abes ve kabihtir. Bu görüşün yanlış olduğunu söyleyen İbnü'l-Melâhimî, şefaathin taatini yerine getiren müminlere daha çok sevap kazandırmayı sağlayan ilahî bir faktör olması gerektiğini iddia eder. Ona göre Hz. Peygamber'in şefaathinin faydası daha çok müminlere dokunacaktır. Çünkü mümin elde ettiği mevki ve sevinç yönünden Hz. Peygamber'in kendisinden razı olmasına ve ondan uzak düşmemesine sebep olmuştur. Bundan daha öte hangi sebep mümin için şefaate layık olmayı gerektirir ki! Elbette bu durumdaki bir mümin şefaate daha layık olacaktır. Çünkü günah işleme yerine güzel davranışları yapan mümin, tüm bunları Hz. Peygamber'in rızasının sembolü olarak şefaath hak edeceğini düşünerek gerçekleştirdiğinde, bu durum onun için elde edeceği cennetteki lezzet ve sevinçten daha önemli bir motivasyon kaynağı olacaktır. İşte bu psikoloji ile dünya hayatını geçiren mümin, Hz. Peygamber'in şefaathinin de katkısıyla Allah tarafından kendisine daha büyük mü-

65 Bk. İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 472. Günahların sevapları düşürmesine *ihbât*, bunun tersi olarak sevapların günahları örtmesine ise *tekfir* olarak ifade edilmiştir. Ayrıca konu hakkındaki diğer mezhep görüşleri için bk. Yavuz, "İhbât", 21/529-530.

66 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 472.

kafat verilmesini sağlayacaktır. Bu anlamdaki bir şefaath anlayışının abes olduğu düşünülemez.⁶⁷

Dikkat edilirse İbnü'l-Melâhimî, şefaati veya hadisi inkâr etmek gibi katı bir tutum sergilemek yerine mutedil bir yol takip etmiştir. Âhâd haber olsa da hadis rivayetini Mu'tezilî metodoloji çerçevesinde tevil etmiş ve belli bir bağlama oturtmaya çalışmıştır. Bu yaklaşım tarzı sadece şefaath konusunda değil, diğer birçok ihtilaflı konular için de geçerlidir.⁶⁸

7. Ahirette Fâsık ve Kâfirlere Verilecek Cezanın Kesin Oluşu

Mürcie, günahkârların yani fâsıkların kesinlikle ikâbla cezalandırılmaları gerektiği yönündeki genel anlayışa aykırı bir tutum sergilemiştir. Bu konuda tevakkufu yani suskunluğu tercih etmiş ve fâsıkların affedilmesi veya cezalandırılması meselesinin tamamen Allah'ın yetkisi ve bilgisi dâhilinde olduğunu öne sürmüştür.⁶⁹ Mu'tezile, Zeydiyye ve Haricîler ise fâsık ve kâfirlerin ebedi olarak Cehennem azabı ile cezalandırılacaklarına dair görüş birliği içindedir.⁷⁰

Kur'an'daki birçok âyetin Mu'tezile'nin benimsediği görüşü desteklediğini belirten İbnü'l-Melâhimî, bu konuda tevakkuf yolunu tercih eden Mürciî yaklaşımı eleştirir. Ona göre birçok âyette geçtiği üzere ahirette verilecek olan mükafat veya ceza, insanların bu dünyada yaptıkları iyi veya kötü davranışların karşılığıdır.⁷¹ Cehennem azabı ile cezalandırılma, kâfir ve fâsık olan herkesi kapsamaktadır. Arap dilinin kullanımını açısından ge-

67 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 472.

68 İbnü'l-Melâhimî'nin bu tavrına başka bir örnek Allah'ın sıfatlarını birer hüküm olarak telakki etmesini verebiliriz. Ebû Hâşim'in hâl teorisine karşı çıkararak, sıfatların Allah'ın zâtından ayrı unsur olmasına soğuk bakmadığını ifade ederek Sünnî anlayışın sıfat anlayışına yakın bir görüş sergilemiştir. Bk. Özerol, *Mutezile'de Tevhid*, 298-300.

69 Mürcie'nin büyük günah işleyenlerin ahiretteki durumu hakkındaki görüşü için bk. Eş'arî, *Makâlât*, 1/149-150.

70 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 472. Mu'tezile, büyük günah işleyen kimsenin mümin veya kâfir olmadığını iki durum arasında bir durum olarak fâsık diye isimlendirileceğini ve taatleri boşa çıkardığını savunur. Bk. Mânkdîm, *Ta'lik*, 666; Eş'arî, *Makâlât*, 1/270; Neseî, *Tebîratü'l-edille*, 1/29. Büyük günah işleyen kimse ebedî olarak cehennemde kalacak ve lanetlenektir. Lanetli kimselerin cennet ehlinde olması söz konusu değildir. Büyük günah ancak tövbe ile düşer. Bk. Râzî, *Tefsîr*, 23/194; Büyük günah işleyen kimselerin durumu ile mezhep görüşleri için bk. Bebek, "Kebîre", 25/163-164.

71 İnsanların ahirette çekecekleri azabı yaptıkları amel karşılığında kazandıklarına dair bazı âyetler şunlardır: en-Nisâ 4/93, en-Nisâ 4/123, ez-Zelzele 99/8, el-Furkân 25/19, el-Enfâl 8/16.

nel bir hükümden istisna edilen bir şey olduğunda bunun özellikle belirtilmesi gerekir. Ancak ilgili âyetlerde büyük günah işleyenlerin amelleri karşılığında karşılaşacakları azaptan herhangi bir kesimin muaf olduğuna dair bilgi olmadığından, ilahî hitabın hükmünün herkese şamil olduğu anlaşılacaktır. Dolayısıyla fâsık yani büyük günah işleyen mümin –tövbe etmeden öldüğü takdirde- kâfirin maruz kalacağı cezayı görecek ve ebedi olarak Cehennemde kalacaktır.⁷²

Mümin bir kimsenin kasten adam öldürme gibi büyük günahı işlemesi sonucunda ebedi cehennemde kalacağına dair âyetin insanları uyarmayı amaçladığı ancak ahirette mümin için ebedi cezalandırmanın söz konusu olmayacağı yönündeki yorumu yanlış bulan İbnü'l-Melâhimî, iddia edilenin aksine bu suçu işleyen mümin de olsa ebedi olarak cezalandırılacağını belirtir. Günah işleyen kimselerin kalplerinde iman bulunması sebebiyle günahlarının karşılığı olan uhrevi cezadan müminlerin muaf tutulması Mu'tezile tarafından tenkit edilmiştir. Ebû Ali, fâsıkların cennete giremeyeceklerini, iyi insanların da cehenneme giremeyeceklerini söyler. “*Kuşkusuz iyiler (ebrâr) cennettedirler. Günahkârlar (füccâr) ise cehennemdedirler.*”⁷³ âyetlerinde geçen “ebrâr” ve “füccâr” kelimelerinin kapsamı ile ilgili Ebû Ali, Arapça dilbilgisi kuralları çerçevesinde değerlendirmelerde bulunur. Buna göre Ebû Ali, bu iki kelime baş taraflarındaki “elif-lâm” takısı nedeniyle “istiğrâk” olarak çoğul anlam içermektedirler. Bu durumda her iki kelimenin kapsamına günah veya sevap işleyen herkes girmektedir.⁷⁴

72 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 473. Ayrıca bk. Mânkdîm, *Ta'lik*, 657-658. Kâdî Abdülcebbâr'a göre fâsıkın mümin olarak isimlendirilmesi onu kötülüğe teşvik edilmesi anlamına geldiği gibi, ilahî buyruklara itaat etmediğinden ahirette mükafat görmesi akla uygun da değildir. Mânkdîm, *Ta'lik*, 630. Fâsık kavramı ile ilgili ortaya çıkan görüşler için bk. Yavuz, “Fâsık”, 12/202/205.

73 El-İnfitâr 82/13-15.

74 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 474. Ebû Ali âyetin umum ifade ettiğini söyler. Âyette tahsis olsaydı, günahkârlardan bazılarının cennete, iyilerin bazılarının ise cehenneme girmesi gerekirdi. Oysa böyle bir durum mümkün değildir. Bk. Râzî, *Tefsîr*, 31/84. Ebû Haşim de aynı görüşü paylaşır. Ancak O, kelimelerin başındaki “elim-lam” takısı ile ilgili başka bir yorum geliştirmiştir. Ona göre bu âyet insanları günah işlemekten sakındırma konumunda olmayıp; günahkâr olan herkesi kapsayan bir anlam içermektedir. İki kelimenin başındaki “elif-lâm” takısı “ism-i mevsûl” yerine kullanılmıştır. Bu durumda âyetin anlamı “sevap işleyen herkes naim cennetine girecektir. Günah işleyen herkes de cehennem azabı ile cezalandırılacaktır” şeklinde olacaktır. Bk. İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 475.

İbnü'l-Melâhimî, günah işleyenlerin affi hususunda farklı tutum sergileyen Mürcie'nin görüşünü aktarır ve ardından eleştirir. Mürcie'ye göre Allah, cehennem azabını içeren âyetler ile kötü fiilleri yapanları cezalandıracağını söyleyerek tehdit etmiştir. Böylelikle onların bu davranışlardan uzak kalmasını istemiştir. Ancak biz Allah'ın kerim vasfına sahip olması nedeniyle ahirette günahkârları cezalandırıp cezalandırmayacağını bilemeyiz ve bu hususta hüküm vermekten kaçınıp, susarız. Çünkü kerim olan Allah, ceza ile tehdit ettiği halde kereminden dolayı cezalandırmayabilir ve bu nedenle de kınanmayıp bilakis övülmeyi hak eder. Kerim vasfına haiz insanda da bunu görebiliriz. Nitekim bu vasıftaki insan tehdit etmesine rağmen affetme yolunu tercih edebilir ve bu tavrı nedeniyle kınanmayıp takdir edilir ve övülür. İnsanlardan daha fazla kerim olan Allah, öncelikle kendisine inanan kulunun günahlardan sakınmasını istemiş bilâhare günah işlemiş olsa da onu bağışlamayı irade etmiştir. Bu konuda Hz. Peygamber'in "*Allah afüvvdür. Günahları affetmeyi sever.*"⁷⁵ şeklindeki hadisi de bu hususu destekler mahiyettedir. Fâsıkların günahlarının affedilmesini öne çıkaran bu yaklaşıma göre kâfirler aftan faydalanmayacak ve cehennemde azap göreceklerdir. Çünkü kâfirlerin ahirette azap göreceklerine dair konu üzerinde ümmetin icmâsı olduğu gibi bu, dinin ortaya koyduğu zorunlu temel bir bilgidir.⁷⁶

İbnü'l-Melâhimî, Mürcie'nin bu meseleyi kıyâsu'l-gâib ale's-şâhid metodu⁷⁷ ile ispatlamaya çalışmasını eleştirir. Ona göre kıyasın uygulanması için gerekli olan şart; yani iki dünya arasındaki illet ve delâlet yönünden benzerlik yoktur. Delâlet açısından günah/kötülük yapanları cezalandırmakla korkuttuktan sonra vaîdini yani söz verdiği cezayı uygulamamak, insan hakkında hasen olmadığı halde Allah hakkında nasıl hasen olabilir ki? Hal böyleyken bu iki durumu mukayese etmek mümkün

75 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 7/732 (No. 4168).

76 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 476. İbnü'l-Melâhimî'nin eleştirdiği Mürcie'nin bu görüşü daha sonra Ehl-i Sünnet kelâmcıları tarafından benimsenmiştir. Bk. Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", 168-210. Nitekim Ehl-i Sünnet, günahkâr müminin cehennemde cezalandırılacağını ancak cezasını çektikten sonra imanı sebebiyle cennete girecektir. Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhîd*, 430; Neseî, *Tebîra*, 2/230.

77 "Kıyâsü'l-gâib ale's-şâhid" olarak bilinen klâsik kelâm metodu, bilinmeyen veya duyuların ötesinde bulunan bir şeyin bilinen yahut duyularla algılanan bir şeyle kıyas edilmesidir. Bu metodu Mu'tezile ve Sünnî kelâmcılar özellikle ulûhiyyet konularını, bilhassa sıfat teorilerini kanıtlamak için kullanmıştır. Bk. İbn. Metteveyh, *Kitâbü'l-mecmû'*, 1/165; Yavuz, "İstidlâl", 23/325-328.

değildir. Ayrıca günahkâr insanın affedilmesinin her iki dünya açısından ihsan fiil şeklinde ortak illet olarak değerlendirilmesi söz konusu olamaz. Çünkü genel anlamda affetme fiili ihsan olarak değerlendirilemez. Dolayısıyla illet ve delil olma benzerliği olmaksızın yapılan bu kıyaslama geçersizdir.⁷⁸

Bu açıklamalarıyla İbnü'l-Melâhimî, günah veya suç işleyenlerin affedilmesinin genel olarak ihsan yani iyilik olamayacağını ifade etmeye çalışır. Nitekim Allah bu dünyada hırsızlık yapan ve zina eden kimsele-ri affetmeyip, onlara gereken hadlerin uygulanmasını istemiştir. Bunu istemesinin sebebi ise insan ve toplum açısından maslahatın bu yönde olmasıdır. Bu dünyadaki gerçekleştirdiği adaleti ahirette de aynen yerine getirerek günahkârlar için hak ettikleri cezalarının uygulanmasını sağla-yacaktır. Böylelikle Allah'ın emirlerini yerine getirerek O'na bağlılıklarını ispatlayan kimselerden yasaklarını çiğneyerek itaatsizliklerini ortaya ko-yan kimseleri ayırarak adaletini gerçekleştirecektir.⁷⁹

İbnü'l-Melâhimî, insanların davranışlarını layıkıyla yerine getirebil-mesi için yapılan uyarıların etkili olabilmesi hususunda önemli bir nok-taya işaret eder. İnsanların kendisiyle korkutulduğu cezaların uygulama safhasına gelindiğinde, farklı bir davranış sergilenmesinin yani cezadan vazgeçilmesinin doğru bir metot olmadığını söyler. Çünkü böylesi bir tav-rın olumlu karşılanması durumunda yapılması gereken fiili işiten bir kim-se, bunu duymazlıktan gelecek ve istenilen fiilin yapılmasını önemseme-yecektir. Aynı şekilde Allah'ın emir ve yasaklarından zahiren anlaşılardan başkasını –bir delil göstermeksizin ve bilgisizce– bizden irade ettiğinin söylenmesi, cehaleti teşvik etmekten başka bir şey değildir. Böylesi bir durumda O'nun bizden istediği şeyler kabih olacak ve delil olmaktan da çıkacaktır.⁸⁰

İnsanların Allah'ın yasaklarını çiğneyerek karşı karşıya kalacakları uhrevî cezanın uygulanması hususunda bir kararsızlık hissettikleri zaman bunun olumsuz yansıması olacağını söyleyen İbnü'l-Melâhimî, bunun in-sanı günah işlemeye meyledeceğini belirterek psikolojik tahlil yapmaktan geri kalmaz. Ona göre insanlar gelecekte yani ahirette bu cezaların uygu-lanıp-uygulanmayacağını net olarak bilmedikleri zaman davranışlarında

78 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 476.

79 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 476-477.

80 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 477.

tereddüt yaşarlar ve bu konuda titizlik göstermezler.⁸¹ Ayrıca böylesi durum, Allah'ı söz verdiği halde sözünü tutmayan yalancı bir varlık konumuna getirir ki bu, kabul edilmesi asla imkânsız olan bir husustur. Dolayısıyla Allah insanlara emir ve yasaklarını bildirirken, sadece kararlı olduğunu haber vermez. O, ahirette kesinlikle vereceği mükafatı va'd, tatbik edeceği cezayı da va'd olarak bildirir ve aynıyla uygular.⁸²

Allah'ın insanları affetmeye davet ve teşvik ederken, O'nun zâtının öncelikli olarak bu vasa sahip olması gerektiği yönündeki anlayışı eleştiren İbnü'l-Melâhimî, iki durumun birbirinden farklı olduğunu kaydeder. Çünkü insanların intikam yerine affi tercih etmeleri onlar için sevap niteliğindedir. Allah açısından ise sevap kazanmak gibi bir durum söz konusu değildir. Onun açısından affetmek, insanlar için aslah olduğunda öncelikli olarak meydana gelir. Dolayısıyla af konusunun Allah ve insan açısından farklı değerlendirilmesi gerekir. Ona göre günahların affedilmesini önemseyenlerin bu hususta tevakkuf yolunu yani bir hüküm vermekten kaçınmayı değil, Allah'ın fâsıkları affedeceğine dair kesin delil getirmeleri gerekmektedir. Sem'i deliller kâfirlerin kesinlikle affedilmeyeceğini bildirirken, aklen birtakım izah yaparak fâsıkların cehennem azabından affedileceğini söylemek doğru bir yaklaşım değildir. Kaldı ki bu görüşün icmâ ve peygamberin bildirdiği haberlere dayandığını iddia etmek daha da anlamsız bir yaklaşımdır. İbnü'l-Melâhimî konunun sem'iyâtla ilgili olması hasebiyle ahirette kimlerin azap göreceği meselesi hakkında aklî izahların terkedilmesinin ve bu konularda tamamen sem'i delillere bağlı kalınmasının daha uygun olacağını vurgular.⁸³ İbnü'l-Melâhimî'nin bir Mu'tezilî olarak sem'iyât bahislerinde aklî delillerin yerine naklî delillere itibar edilmesini vurgulamasının dikkate şayan bir husus olduğunu belirtmek gerekir.

81 İnsan psikolojisine göre günah işleyen bireyin, ceza korkusu ve affedilme umudu kişiyi motive edecek kadar yoğun yaşanmadığı durumlarda, dine ve ahlaki değerlere tepki ve bunları inkâr söz konusu olduğunda Allah'a yönelim ortaya çıkmaz. Bk. Özdemir-Düzgüner, "Psikolojik Açıdan Suçluluk, Pişmanlık ve Günahkarlığın Kapsamı ve Yakın Kavramlar Arasındaki Yeri", 49/497-529.

82 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 477.

83 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 479. Sem'iyât bahislerinde aklî deliller yerine sem'i delillerin öncelenmesi, ahiret ile ilgili temaların zahirî algılama ile izah edilmesi, Melâhimî'nin şahsında son dönemdeki Mu'tezile'nin yöntemi olmuştur. Koloğlu, *Mutezile'nin Felsefe Eleştirisi*, 320-321.

8. Günahların Affı

Kazanılan günahların karşılığında cehennem azabına girmekten kurtulmanın yollarından biri de Allah'ın kullarını affetmesidir. Günahların affı hususunda sıkı bir tavır sergileyen ve bunun için tek çarenin tövbe olduğunu söyleyen Mu'tezile'nin⁸⁴ aksine günahların Allah'ın isteğine (meşîetine) bağlı olarak affedilebileceğine yönelik görüş Mürcie tarafından ileri sürülmüştür. Mürcie'ye göre fâsıkların yani günah işleyen kimselerin durumu hakkındaki hüküm tamamen Allah'ın isteğine bağlıdır. Mürcie, fâsıkların akıbeti hakkında insanların kesin hüküm vermek yerine bunu Allah'a havale etmelerinin en uygun yaklaşım tarzı olacağını savunur.⁸⁵ Mürcie, bu konudaki görüşünü Kuran'dan "*Şüphesiz Allah, kendisine şirk koşulmasını affetmez. Ama dilediği kimselerin şirk dışındaki günahlarını bağışlar.*"⁸⁶ âyetine dayandırır. Buna göre günahların affı için tövbenin gerekli olmasından dolayı şirk, tefaddülen yani Allah'ın ihsanı gereği affedilmeyecektir. Âyette tefaddül anlamı takdir olarak kabul edilmiştir. Bu durumda âyetin anlamı şu şekilde olacaktır: Allah şirki ihsanı gereği affetmeyecek ancak şirk dışındaki günahları ise yine ihsanı gereği affedecektir. Bir başka deyişle şirk dışındaki küçük-büyük tüm günahların tövbe edilmemiş olsa da affedilme olasılığı vardır.⁸⁷

Mürcie, âyet çerçevesinde şirk ve diğer günahların affı ile ilgili ortaya koyduğu düşüncesini şu şekilde izah eder. Onlara göre âyette şirk dışındaki günahların affedilmesi "*limen şâe*" yani Allah'ın dilediği kimseler şeklinde sınırlandırılmamış olsaydı, fîsk yani günahların tümünün kesinlikle affedilmesi gerekecekti. Ancak âyette şirk dışındaki günahların affedilmesi, Allah'ın meşîeti ile sınırlandırılmasından dolayı affedilecek kimseler ve günahları hakkında kesin bilgimiz yoktur. Çünkü âyette Allah kimlerin günahlarını affedeceğini açıklamamıştır. İşte Mürcie, âyette hangi kimselerin hangi günahlarının affedileceği ile ilgili açık bilginin bulunmamasından dolayı büyük günahların tümünün affedilmesi veya affedilmemesinin mümkün olduğu kanaatine ulaşmıştır. Onlara göre şirk dışındaki günahların affı, Allah'ın meşîetine bağlıdır. Bu durumda O,

84 Basra Mu'tezilesi'nden Ebû Ali ve Ebû Hâşim'e göre af aklen mümkün ve hasendir. Zemâhşerî, *Minhâc*, 75. Ayrıca bk. Koloğlu, *Cübbâiler*, 526-528.

85 Bk. Eş'arî, *Makâlât*, 1/149-150.

86 en-Nisâ 4/48.

87 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 484.

meşîetine bağlı olarak dilediği günahı affedip, dilediği günahı da affetmeyecektir. Dolayısıyla insanların durumu hakkında hüküm vermekten kaçınarak, bunu Allah'a havale etmek gerekir.⁸⁸

İbnü'l-Melâhimî, en-Nisâ sûresindeki bu âyet hakkında Mu'tezile'nin yaklaşımını şu şekilde izah eder. “*Şirk dışındaki günahları affeder.*” şeklindeki âyetin tek başına değerlendirilmesi durumunda Mürcie'nin benimsediği yaklaşıma hak verilebileceğini çünkü âyetten küçük-büyük günahların tövbe olmaksızın affedileceği anlaşılmaktadır. Ancak Kur'an'daki âyetlerin anlam itibariyle birbirini tamamladığı düşünülürse, âyette bahsedilen mağfiretin mahiyeti hakkında net bilgiye ulaşabiliriz. Nitekim Nisâ süresinin 31. âyetinde “*Siz yasaklanan büyük günahlardan sakınırsanız, biz sizin seyyiâtınızı (küçük günahlarınızı) örteriz.*” buyurulmaktadır. Dolayısıyla büyük günahlar tövbe etmek suretiyle affedilecek, küçük günahlar ise tövbe olmaksızın büyük günahlardan sakınılması durumunda örtbas edilerek (tekfir)⁸⁹ yani görmezlikten gelinmek suretiyle dolaylı olarak affedilecektir.⁹⁰

İbnü'l-Melâhimî, âyetlerde geçen “mağfiret” kavramının sadece hak edilen ikâbın düşürülmesi şeklinde gerçekleşen af anlamında olmadığını belirterek, bazen dünyada yaşarken ikâbın hemen uygulanmayarak ertelenmesi (muaccel) anlamına gelebileceğini ifade eder. Âyette geçen “mağfiret” kelimesi ikâbın ertelenmesi anlamında olup, aynı manada kullanılan başka âyetler de bulunmaktadır. Nitekim “*Rabbin çok bağışlayıcıdır, engin merhamet sahibidir. Eğer kazandıkları günahlar yüzünden insanları hemen cezalandıracak olsaydı, hiç beklemez onlara azabı derhal gönderirdi.*”⁹¹ âyetinde Allah insanların yaptıkları zulüm nedeniyle ikâbılarını hemen tatbik etmeyip, ahirete ertelediğini bildirmektedir. Nisâ süresindeki mağfiret kelimesi de bu anlamda tevil edilmelidir. Bu durumda şirkin ikâbı ertelenmeyecek bilakis bu dünyada iken müşriklere ulaşacaktır. Şirk dışındaki diğer büyük günahların ikâbı ise hemen icra edilmeyip, ahirete ertelenecektir.⁹²

İbnü'l-Melâhimî'ye göre şirk ve küfür arasında şer'i anlamda bir

88 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 484-485.

89 Bk. Yavuz, “İhbât”, 21/529-530.

90 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 488-489.

91 el-Kehf 18/58.

92 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 485.

fark olmadığından kâfirler de aynen müşrikler gibi, küfürleri nedeniyle bu dünyada iken cezalarını çekeceklerdir. Nitekim kâfirlerin bir kısmının küfürleri nedeniyle nesilleri yok edilmiştir. Bazıları ise değişik felaketler sonucunda helak olmuşlardır. Kâfirler küfürleri nedeniyle bu azap türleri ile karşı karşıya gelmenin yanında birçok olumsuzlukları dünyada iken yaşamışlardır. Mesela müminler tarafından öldürülmüş, malları ellerinden alınmış, çoluk çocukları esir edilmişlerdir. Bazen de kendi aralarında savaşarak birbirlerini yok etmişler ve dünyada zelil olarak yaşamışlardır. Bu konuda “*Âyetlerimizi yalanlayanları hiç bilmedikleri yerden adım adım yıkıma götürürüz. Onlara mühlet veriyorum. Ama bilin ki cezalandırmam çok çetindir.*”⁹³ âyetinde buyurulduğu üzere kâfirlere küfürlerinden dolayı şiddetli azapla karşılık verilecektir. Ona göre, kâfirlerin hak ettiği ikâb şiddetli olacaktır ancak bu ikâb fâsıkların ikâbı ile aynı seviyede olmayacaktır.⁹⁴

9. Tövbe ve Şartları

Tüm kelâm mezhepleri tövbenin, insanı hak ettiği cehennem azabından kurtulmasını sağlayan yegâne yol olduğu konusunda ittifak etmişlerdir.⁹⁵ Mu‘tezile’nin büyük günahların affedilmesinin sadece tövbe sayesinde olacağına dair tavrı ise çok net ve vurguludur. Bu husustaki görüşünü Kuran’daki sem‘î delillere dayandıran Mu‘tezile’ye göre tövbe etmek insan üzerine vâciptir.⁹⁶ Allah tarafından büyük günahların affedilmesi için tövbe edilmesi tek koşuldur. Küçük günahların affedilmesinin yolu ise büyük günahları yapmaktan sakınmaktır. Nitekim Kur’an’da “*Siz yasaklanan büyük günahlardan sakınırsanız, biz sizin seyyiâtınızı (küçük günahlarınızı) örteriz.*” (en-Nisâ 4/31) buyurulmaktadır. İbnü’l-Melâhimî’ye göre bu âyet büyük günahlardan sakınılmadan, küçük günahların

93 el-A‘râf 7/182-183.

94 İbnü’l-Melâhimî, *Fâik*, 486. Kâfirlerin birçoğunun ikâbla karşılaşmadığı yönündeki itirazı değerlendiren İbnü’l-Melâhimî, Allah’ın dünyada iken ceza vermesinin mutlak olmadığını, âyetteki “*limen yeşâü*” şeklindeki kayıt nedeniyle bazı kâfirlerin cezalarının ahirette tatbik edilmek üzere erteleneceğini söyler. İbnü’l-Melâhimî, *Fâik*, 486.

95 Bk. Schmidtke, *The Theology*, 240. Tövbe, mâsiyeti yapmaktan pişmanlık duymak ve aynı kötü fiili yapmamaya azmetmektir. Bk. İbnü’l-Melâhimî, *Fâik*, 425.

96 İbnü’l-Melâhimî, *Fâik*, 433. Büyük günahlardan (kebire) tövbe etmenin aklen ve sem’an vâcip olduğunda Mu‘tezile içinde ittifak vardır. Bk. Kâdî Abdülcebbar, *Muğni: el-Aslah, istihkâku’z-zem, et-tevbe*, 14/335.

affedilmeyeceğine dair delildir.⁹⁷

Büyük günahların affedilmesinin hal çaresi olan sahih bir tövbe için gereken şartlar en-Nisâ süresinde bildirilmiştir.⁹⁸ Buna göre tövbenin kabul edilebilmesi için;

a) Ölüm gelip çattığında yapılmaması,

b) Küfürde ısrar edilmemesi ve bu halde iken ölümün gerçekleşmesi gerekir. Aksi halde bu durumdaki kimselerin tövbeleri kabul edilmeyecek ve günahlarının karşılığı olarak cezalandırılmaları kaçınılmaz olacaktır.⁹⁹

Büyük günahların affının şartlarına uygun olarak yapılan tövbe sayesinde vâcip olacağını ileri süren Mu'tezile¹⁰⁰, küçük günahların affı için tövbeyi şart koşmaz. Nitekim Mu'tezile'nin bu husustaki görüşünü ifade eden İbnü'l-Melâhimî, küçük günahların affı için büyük günahlardan sakınılmasının yeterli olacağını belirterek "*Kullarının tövbesini kabul eden, seyyiâtı bağışlayan ve yaptıklarınızı bilen O'dur.*"¹⁰¹ âyetini de buna delil olarak gösterir.¹⁰²

Kur'an'da ahiret ahvalinin anlatıldığı birçok âyette büyük günah işleyip, tövbe etmeden ölen kimselerin yaşayacakları telaş, ne yapacağını bilememe ve pişmanlık içerisindeki psikolojik durumları gözler önüne serilmektedir. Nitekim o günde birbirleri ile tartışacak olan kimselere Allah "*Ey kâfirler! Benim huzurumda tartışıp durmayın. Ben size başınıza gelecekleri daha önceden haber vermiştim.*"¹⁰³ diyerek çıkışacaktır. Bu tür âyetler dünyada yaşarken Allah'ın ceza vereceğini umursamayan ve cid-

97 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 493.

98 Konu ile ilgili âyet şudur: "Allah'ın kabul edeceği tövbe, bilmeden kötülük edip sonra yaptığından pişman olanların tövbesidir; işte Allah bu kimselerin tövbelerini kabul eder, Allah âlimdir, hikmet sahibidir. Kötülükleri yapmaya devam ederken kendisine ölüm gelip çattığında "Ben şimdi tövbe ettim" diyenler ile küfür üzere ölenlerin tövbeleri kabul edilmez. Onlar için acı bir azap hazırladık". en-Nisâ 4/17-18.

99 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 493.

100 Mu'tezile'ye göre şartlarına uygun olarak yapılan tövbe sayesinde ceza kesinlikle düşer. Bk. Mânkdîm, *Ta'lik*, 790.

101 eş-Şûrâ 42/25.

102 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 495-496. Mu'tezilî anlayışa göre Kur'an'da geçen "seyyiât" kelimesi küçük günahlara karşılık gelmektedir.

103 el-Kâf 50/28-29.

diye almayan insanların hakikati gözleriyle gördüklerinde kendilerinde oluşacak tepkilerini anlatır. İbnü'l-Melâhimî, Allah'ın azabını hak etmiş insanlar için Allah'ın vâidinin değişmeyeceğini ve O'nun adaletinin gereği olarak söz verdiği cezanın uygulanacağını söyler. Cezanın uygulanmasının adaletin yerine gelmesi için gerekli ve daha hayırlı olduğunu özellikle vurgular. Büyük günahların affedilmesi Allah'ın vâidinin değişmesi anlamına gelir ki, bu durum O'nun zâtı için kesinlikle imkânsızdır. Günahların affi için O'nun belirttiği hususlar (sahih tövbe ve gereği) dışında başka bir şartın olması söz konusu olamaz. Çünkü Allah'ın vâidinin değişmeksizin mutlaka gerçekleşeceğine dair bilgi, mutlak bilgidir.¹⁰⁴

10. Cehennem Azabının Ebediliği

Mu'tezile kâfir ve fâsıkların cehennemde azapla cezalandırılmaları ve bu azabın ebedi olacağı görüşünde olup; bu konudaki âyetlerin kesinlik ve mutlaklık içerdiği kanaatindedir. Mesela Nisâ süresindeki *"Allah'a ve peygamberine isyan ederek O'nun koyduğu sınırları aşan kimseleri içinde ebedi kalacakları ateşe sokar"*¹⁰⁵ âyet ve benzeri âyetlerde kâfirlerin ve Allah'ın yasaklarını çiğneyen büyük günah sahibi kimselerin yaptıklarının cezasının cehennem ateşinde ebedi olarak kalmak olduğu bildirilmiştir.¹⁰⁶

Meselenin Mu'tezile tarafından nasıl anlaşıldığını izah etmeden önce cehennem azabının sürekli oluşunu ifade eden "hülûd" kelimesi etrafında cereyan eden tartışmalara değinmek yerinde olur. Çünkü bu kelimenin sözlük anlamından hareketle cehennemde ebedi olarak kalmanın aslında kesintisiz, sürekli bir şekilde kalmak anlamına gelmediği ileri sürülmüştür. Bu yaklaşıma göre "hülûd" kelimesi, uzun süreli ama nihayetinde sonu belirli bir zaman diliminde cehennemde kalmak anlamına gelmektedir.¹⁰⁷

İbnü'l-Melâhimî'ye göre "hülûd" kelimesinin geçtiği âyetlerde kâfir ve fâsık olan kimseler yani herkes cehennem ikâbıyla uyarılmışlardır. Bu kelimeye "uzun süreli cehennemde kalma" şeklinde anlam verilmesi durumunda sadece kâfirlerin ceza ile tecziye edilmesi söz konusu olacaktır

104 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 493-494.

105 en-Nisâ 4/14.

106 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 496.

107 Cehennem azabının ebedi oluşuna dair görüşler hakkında bk. Yavuz, "Azap", 4/302-309.

ki bu âyetin anlamına aykırı olacaktır. Çünkü âyette hem kâfir hem de fâsık için geçerli olan cehennemde ebediyen kalmayı ifade eden kelime, tek bir kelime olarak "hülûd" kelimesidir. Bu kelime ile fâsık için cehennemde kesintili belirli bir zaman diliminde kalmak, kâfir için de kesintisiz olarak ebediyen kalmak şeklinde iki türlü anlam kastedilmiş olamaz. Âyet hem kâfir hem de fâsıkın cehennemde ebediyen kalacağını bildirmektedir.¹⁰⁸

İbnü'l-Melâhimî, "hülûd" kelimesinin gerçeklikte kesintisiz olarak bir yerde kalmak anlamında kullanıldığını ancak mecazi anlamda uzun süreli bir yerde kalmayı ifade etmek üzere de kullanıldığını söyler. Ancak mecazi anlamda kullanılması için bir karinenin olması gerektiğini de belirtir. Kelimenin mecâzî olarak "uzun sürelilik" anlamında kullanıldığına dair bazı âyetleri delil olarak getirir. Mesela "*Senden önce hiç kimseye ebedilik yani uzun süreli bir yaşam vermedik*"¹⁰⁹ âyetinde "hülûd" kelimesi ile "sonu olmayan bir yaşamın" mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Âyette kelimenin sözlük anlamı veya örfen bilinen anlamı kastedilmiş olsaydı, ortaya çelişki çıkacaktır. Çünkü Allah'ın insanların bu dünya hayatını sonu olmayan bir zaman dilimi ile ifade etmiş olması gerekecekti ki bu mümkün değildir. Zaten âyetin devamındaki "*Şimdi sen ölürsen, onlar ebedi mi kalacaklar?*" ifadesinden hülûd kelimesinin uzun süreli yaşamak anlamında kullanıldığı da anlaşılmaktadır.¹¹⁰

Mu'tezile, büyük günah işleyerek tövbe etmeden ölen kimsenin kâfir veya fâsık olarak isimlendirileceğini söyleyerek, bu iki kavram arasında bir fark görmez. İbnü'l-Melâhimî, bu görüşü destekleyen tarzdaki birçok âyeti delil olarak sunar. Bu âyetler kâfir veya fâsıkların cehennem azabında ebedi olarak kalacaklarına dair bilgi içermektedir.¹¹¹ Ayrıca aklî delil olarak taksim metodunu¹¹² uygulayarak fâsık ve kâfirlerin cehen-

108 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 496.

109 el-Enbiyâ 21/34.

110 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 497. Mânkdîm, âyetteki "isyan etmek" fiilinin fâsık ve kâfiri kapsadığını söyler. Allah sadece fâsıkı değil de kâfiri kastetmiş olsaydı, bunu özellikle belirtirdi. Dolayısıyla ebedi cehennemde kalmak sadece kâfirler ile sınırlandırılmaz, fâsıklar da içine alır. Mânkdîm, *Ta'lik*, 657-658.

111 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 498-499. İbnü'l-Melâhimî'nin delil olarak sunduğu âyetler şunlardır: el-Bakara/80-84, Âli İmrân/24, el-İnfitar, 13-16.

112 Sebr ve taksim metodu, bir konuda seçeneklerin belirlenerek birer birer elenmesi sonucunda son kalan üzerinden fikir yürütülmesi ilkesine dayanan bir metottur. Bk. Başoğlu, "Sebr ve Taksim", 36/255-256.

nemden çıkamayacaklarına dair istidlalde bulunur. Buna göre bu kimse-lerin cehennemden çıkmaları durumunda cennete girmeleri veya girmemeleri seçenekleri söz konusu olacaktır. Ümmetin icmâsına göre cennete girmeleri batıldır. Varsayım olarak cennete girmeleri durumunda sevapla ödüllendirileceklerdir. Sevap kazanmaları ise yaptıkları amel karşılığında (istihkak) veya Allah'ın fazlı ile olacaktır. Amel karşılığında olduğunda işledikleri günah nedeniyle sevapları zaten ihbât yani yok olacaktır. Allah'ın fazlı ile olması ise icmâ ile batıldır. Dolayısıyla yapılan taksim metodu sonucunda Mu'tezile, her halükârda fâsıkların cehennemden çıkmayıp kâfirler gibi ebediyen orada kalacağı düşüncesine ulaşmıştır.¹¹³

İbnü'l-Melâhimî, cehennem azabının sonsuza kadar değil, göklerin ve yeryüzü var olduğu sürece varlığını devam ettireceğini ima eden âyeti yorumlarken, âyetin kâfir ve fâsıkları kapsadığını ifade eder. Ayrıca azabın kesintiye uğraması şeklinde bir anlamın da yanlış olacağını söyler. Çünkü âyette cennettekilerin nimet görmesi aynı şekilde göklerin ve yerin varlığının devam etmesi koşuluna bağlanmıştır. Azabın kesintiye uğraması kabul edildiği zaman cennet nimetlerinin de kesintiye uğraması gerekir ki bu yanlış olacaktır.¹¹⁴

Fâsıkların cehennemden çıkacaklarına dair hadislerin yanında ebedi olarak orada kalacağına dair hadisler bulunmaktadır.¹¹⁵ Mu'tezile genel bir temayül olarak anlam itibarıyla birbirini nakzeden âhâd haber olma niteliğindeki hadis rivayetlerini Kur'an delilleri ile aynı derecede değerlendirmemiştir.¹¹⁶ Bu rivayetleri reddetmeksizin Arap dilinin anlam bilgisi eşliğinde akla uygun bir şekilde yorumlayarak düşünce sisteminde kullanmıştır.

113 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 499.

114 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 500.

115 Birbirleriyle çelişen hadislere iki örnek; "Bir grup insan ateşten derileri kömür gibi yanmış olarak çıkacaktır. Ardından selin akıntısının geriye bıraktığı tohum gibi yeneden bitip yenilecektir". Bk. Buhârî, *Sahîh*, "Rikâk", 51 (No. 6560); Müslîm, *Sahîh*, "İman", 82 (No. 182). "Kendini bıçakla öldüren bir kimse cehenneme girecek ve ebedî olarak elindeki bıçakla vücuduna saplayacaktır". Bk. Buhârî, *Sahîh*, "Tıp", 56 (No. 5778); Müslîm, *Sahîh*, "İman", 72 (No. 109).

116 İbnü'l-Melâhimî, *Fâik*, 502.

Sonuç

Klâsik kelâm döneminin başlangıcından itibaren itikâdî meseleler Müslümanlar tarafından tartışılmış ve İslâm'ın belirlediği çerçeve içerisinde farklı birtakım düşünceler ortaya konulmuştur. Ölüm ve sonrasına ait meseleler insanların zihinlerini meşgul etmiş ve ilgi uyandırmıştır. Kelâm ilminin kurucusu durumundaki Mu'tezile ekolüne mensup kelâmcılar da bu konular ile alakadar olmuşlardır. Onlar ahiret hayatı ile ilgili konuları vahyin kapsamında görerek bu alandaki olay, kavram ve meseleleri naklin öngördüğü zahirî anlamlar doğrultusunda anlamış ve yorumlamışlardır. Yapılan tevillerde nassların ifade ettiği zahirî anlam esas kabul edilmiştir. Nitekim bu yaklaşımı çalışmamızda görüşlerini ele aldığımız İbnü'l-Melâhimî'nin düşünce sisteminde görmekteyiz. Kendisi Mu'tezile'nin genel metoduna uyarak ahiret ahvâline taalluk eden konularla ilgili nassların zahiri anlamlarını esas kabul etmiş ve bu nassların anlaşılmasında olabildiğince literal bir yaklaşım sergilemiştir.

İslâm tarihinde Müslümanlar arasında meydana gelen siyasî ve sosyal olaylar birtakım tartışmaları tetiklemiştir. İlk yüzyıldan itibaren insanın yaptığı taat veya mâsiyetlerin imana etkisi değerlendirilmiş, bunun ahiretteki yansıması olarak cennet ile mükâfatlandırma veya cehennemde azap görmenin mahiyeti hakkında görüşler serdedilmiştir. Bu konuda beliren düşüncelerden ilki Hariciliğe ait düşüncedir. Sert, katı ve toleranssız niteliğe sahip Haricî yaklaşıma alternatif olarak ortaya çıkan Mürcie ile karşılıklı fikir teatisi devam etmiştir. Hâricî anlayışa göre daha naif, yumuşak ve toleranslı yaklaşıma sahip olan Mürciî anlayış, büyük günah işleyen kimselerin affedilip affedilmeyeceği hususunda tevakkufu tercih ederek nispeten insanlara günahlarından dolayı baskılayan haricî zihniyetin baskılayıcı atmosferini dağıtmıştır.

Ancak Mürcie'nin bu yaklaşımını insanı davranışlarında kayıtsız bırakacağı endişesiyle kabul etmeyen Mu'tezile, günah işlemenin dünya ve ahirette olumsuz sonuçlar doğuracağını iddia etmiş ve büyük günahlardan kaçınılmasının gerekliliğini öne çıkarmıştır. Bu hususta Kur'an ve hadisleri göz önünde tutarak Haricî ve Mürciî anlayışlar arasında bir yol takip etmeye çalışmıştır. Özgür olan insanın olumlu veya olumsuz tüm davranışlarından bizzat sorumlu olarak fiillerini yaratabileceğini söyleyen itizâlî yaklaşım, bu davranışlarının sonucunda cennet veya cehennemde yaşamanın ebedi olacağını düşünmüştür. Bu düşüncelerini

“va’d-vâid”, “el-menzile beyne’l-menzileteyn” ve “emr-i bi’l-maruf nehy-i ani’l-münker” ilkeleri ve ahiret ile ilgili af, şefaet, tekkîr, ihbât hakkındaki görüşlerini birlikte değerlendirdiğimizde Mu‘tezile’nin amacını anlama imkânımız olacaktır. Onlar bu ilkeleriyle insanın Allah’ın emir ve yasakları karşısında daha çok titiz davranması gerektiğini aksi halde büyük günah işlemenin imanî anlamda sıkıntı yaratacağını vurgulamışlardır. Mu‘tezile’nin bir mezhep olarak ortaya koymak istediği temel ilkeleri görüşlerini irdelediğimiz İbnü’l-Melâhimî’nin düşünce yapısında görmekteyiz.

İbnü’l-Melâhimî, Mu‘tezile’nin “va’d-vâid” ilkesine bağlı olarak günahların affı ile ilgili temel düşüncesini savunmuştur. Buna göre insan yaptığı günahtan dolayı tövbe edip, affedilmedikçe kesinlikle cehennem azabı ile cezalandırılacaktır. Tövbe müessesesi sadece büyük günahları kapsar. Bir kimse işlediği büyük günahtan dolayı tövbe ettiği zaman Allah’ın affına mazhar olacaktır. Ancak insan tövbe gerekmesede küçük günahlardan da sakınmalıdır. Çünkü Allah Kuran’da küçük-büyük tüm günahları yapmayı yasaklamıştır. Büyük günahlardan sakınıldığı zaman “seyyie” olarak nitelenen küçük günahlar da örtbas edilecektir.

Klâsik kelâm döneminin canlılığını gösteren ele aldığımız meseleler üzerindeki Mu‘tezile ve Mürcie arasındaki bu tartışmalar, sonraki dönemlerde Sünnî anlayışın bu meselelerle ilgili düşüncesinin ortaya çıkmasına katkı sağlamış dolayısıyla faydalı olmuştur. Son olarak İbnü’l-Melâhimî’nin konu ile ilgili ortaya koyduğu görüşlerden yola çıkarak Mu‘tezile ile Ehl-i sünnet arasında zaman içerisinde düşünsel yakınlaşmaların ve benzeşmelerin meydana geldiğini söyleyebiliriz.

Kaynakça

Ahmed b. Hanbel, eş-Şeybânî. *el-Müsned*. nşr. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1999.

Akın, Murat. "Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı", *Diyanet İlmî Dergi* 53/4 (2017), 151-177.

Âmidî, Seyfeddin b. Ali Muhammed. *Ebkârü'l-efkâr fî usûli'd-dîn*. nşr. A. Muhammed el-Mehdî. 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2002.

Başoğlu, Tuncay. "Sebr ve Taksim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/255/256. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Bebek, Adil. "Kebîre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/163-164. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.

Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Zühreyr. 9 Cilt. Dâru Tavki'n-Necât, 2001.

Durmuş, İsmail. "Temsîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/434-435. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir. *Musannef*. thk. Kemal Yusuf el-Hût. 7 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.

Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*. nşr. Hellmut Ritter. 2 Cilt. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1963.

Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail. *el-İbâne an usuli'd-diyâne*. nşr. Beşîr Muhammed Uyûn. Dimaşk: Mektebetu Dâri'l-Beyân, 1990.

Fazlurrahman. *Ana Konularıyla Kur'an*. çev. Alparslan Açıkgenç. Ankara: Fecr Yayınları, 1987.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *El-Madnûn bih 'alâ gayri ehlihî, Mecmû'atü Resâilil-İmâmi'l-Gazzâlî*, C.4 içinde. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1986.

Harman, Ömer Faruk. "Cehennem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/227-233. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Hillî, Ebû Mansûr el-Mutahhâr. *Keşfü'l-murâd fî şerhi tecridi'l-i'tikâd* (Nasîruddîn et-Tûsî'nin *Tecrîdü'l-İtikâd*'ıyla birlikte). Beyrut: Müessesetü'l-'Alemlî'l-Matbu'at, 1988.

Hillî, Ebû Mansûr el-Mutahhâr. *Menâhicü'l-yakîn fî usulî'd-dîn*. nşr. Ya'kûb el-Ca'ferî el-Merâğî. Kum: Darü'l-üsve li't-Tibaâ ve'n-neşr, 1415.

İbn Hazm, Ebû Muhammed el-Endelüsî. *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*. nşr. M. İbrahim Nasr – Abdurrahman Umeyre. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Cil, 1996.

İbn Mâce, el-Kazvînî, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâki, 2 Cilt. Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, ts.

İbnü'l-Melâhimî, Rüknuddîn el-Harizmî. *Kitâbü'l-fâik fî usûli'd-dîn*. nşr. Wilferd Madelung – Martin McDermott. Tahran: Iranian Institute of Philosophy – Institüte of Islamic Studies, Free University of Berlin, 2007.

İbnü'l-Melâhimî, Rüknuddîn el-Harizmî. *Tuhfetü'l-Mütekellimîn fi'r-redd ale'l-felâsife*. nşr. Hassan Ensari – Wilferd Madelung. Tahran: Iranian Institute of Philosophy – Institüte of Islamic Studies, Free University of Berlin, 2008.

İbn Metteveyh, Ebû Muhammed. *Kitâbü'l-mecmû' fi'l-muhît bi't-teklif* (Kâdî Abdülcebbâr'a izafetle), nşr. J. J. Houben. 3 Cilt. Beyrut: el-Matba'atü'l-Katûlikiyye, 1965.

İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahya. *Kitâbü'l-kalâid fî tashîhi'l-akâid*. nşr. Albert Nasrî Nâdir. Beyrut: Dârü'l- Meşrik, 1985.

İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahya. *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, nşr. Susanna Diwald Wilzer. Beyrut: Imprimerie Catholique, 1961.

Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasan el-Hemedânî. *Muğnî: el-Lutf*. 13. Cilt. nşr. Ebü'l-Alâ Affî. Kahire: Matba'atü Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1962.

Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasan el-Hemedânî. *Muğnî: el-Aslah, istihkâku'z-zem, et-tevbe*. 14. Cilt. nşr. Mustafa es-Sekkâ. Kahire: Darü'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, 1965.

Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasan el-Hemedânî. *Fazlû'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile*. nşr. Fuâd Seyyid. Tunus: Darü't-Tunusiye, 1986.

Karadaş, Cağfer. "Teceddüd-i Emsâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 40/239-241, İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Kubat, Mehmet. "Mezheplerin Ana İhtilaf Konularından Biri Olarak Kabir Azabı", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* (2020), 11/9-32.

Kur'ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.

Kutlu, Sönmez. “Mürctie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2002), 168-210.

Koloğlu, Orhan Şener. *Cübbâiler'in Kelâm Sistemi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.

Koloğlu, Orhan Şener. *Mutezile'nin Felsefe Eleştirisi: Harezmlî Mutezîlî İbnü'l-Melâhimî'nin Felsefeye Reddiyesi*. Bursa: Emin Yayınları, 2010.

Koloğlu, Orhan Şener. “İbnü'l-Melâhimî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ek-1, 616-617. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Mânkdm Şeşdîv. *Ta'lik alâ şerhi'l-usûli'l-hamse* (Şerhu'l-usûli'l-hamse adıyla Kâdî Abdülcebâr'a izafetle), nşr. Abdülkerim Osmân. Kahire: Mektebetü'l-Vehbe, 1965.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitabü't-Tevhîd*. nşr. Bekir Topaloğlu – Muhammed Aruçi. İSAM Yayınları, 2019.

Müslîm, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Tarihi't-Türasi'l-Arabî, ts.

Nesefî, Ebü'l-Mu'în. *Tebîratü'l-edille fi usûli'd-din*. nşr. Hüseyin Atay. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993.

Ödemiş, Mehmet. “Tartışmalı Bir Akide Problemi Olarak Kabir Azabı”, *Kahramanmaraş Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30 (2017), 503-567.

Özdemir Nida – Düzgüner Sevede. “Psikolojik Açıdan Suçluluk, Pişmanlık ve Günahkarlığın Kapsamı ve Yakın Kavramlar Arasındaki Yeri”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 49 (2020), 497-529.

Özerol, Mehmet Fatih. *Mutezile'de Tevhid*. Bursa: Emin Yayınları, 2019.

Özerol, Mehmet Fatih. “Behşemiyye ile Hüseyiniyye Ekolleri Arasındaki Görüş Ayrılıkları”, *Kilitbahir*, 16 (2020), 121-143.

Râzî, Fahreddîn. *et-Tefsîrû'l-kebîr: Mefâtihû'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr li't-Tibaâti ve'n- Neşr ve't-Tevzi'. 1981.

Schmidtke, Sabine. *The Theology of al-'Allame al-Hillî*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1991.

Şahin, M. Süreyya. "Cennet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/376-386. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Şeyh Müfîd, el-Ukberî. *Evâilü'l-makâlât fi'l-mezâhib ve'l-muhtârât*. nşr. Mehdî Muhakkık. Tahran: Tehran University Press, 1993.

Tabersî, Ebû Alî. *Mecmau'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, ts.

Tirmizî, Ebû İsâ. *Sünen*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. 5 Cilt. Mısır: Mektebetü ve Matba'atü Mustafa el-Bâbî, 1975.

Toprak, Süleyman. "Münker ve Nekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/14-15. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Yavuz, Yusuf Şevki. "İhbât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/529-530. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Fâsık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/202-205. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Yavuz, Yusuf Şevki. "İstidlâl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/325-328. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Zemahşerî, Cârullah. *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekavîl fi vücûhi't-te'vîl*. nşr. A. Ahmed Abdülmevcûd- A. Muhammed Muavvid. 6 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-Âbikân, 1998.

Zemahşerî, Cârullah. *Minhâc fi usuli'd-dîn*. nşr. Sabine Schmidtke. Stuttgart: Franz Steiner, 1997.